

2.2.1.1.1 (On)eindigheid

“Who can explain the Infinite in words?”

W. Somerset Maugham¹

Voor de Griekse filosofen van de Oudheid vormde het concept grens een fundamentele kwestie. Zo introduceerde Anaximander (641-545 v.C.) het begrip ‘onbegrensdheid’², als verantwoordelijk voor de geboorte en vernietiging van alles. Daarover schrijft later Aristoteles (384-322 v.C.) in zijn *Fysica* uit 350 v.C.³: “Daarenboven is [het onbegrensd] in principe niet verwekt noch vernietigbaar. Want wat verwekt is, moet een einde nemen en er bestaat een termijn voor elk einde. Het is daarom zoals we zeggen, het lijkt dat er geen principe hiervan bestaat maar dat het zelf [het principe] van andere dingen is en het geheel der dingen omvat en alles stuurt, zoals zij zeggen die niet andere oorzaken buiten de onbegrensdheid in beschouwing nemen [...]. En het goddelijke is dat: want het is onsterfelijk en onvergankelijk, zoals Anaximander zegt en de meeste natuurfilosofen”. De kosmologie van Aristoteles bestond daarom uit een dichotomie tussen de aarde in het centrum, waar alles ontstaat en vergaat, en daarrond het heelal waar alles onveranderlijk en onbegrensd is.

Voor Plato (428/427-348/347 v.C.) behoorde de grens (*peras*, de contour waardoor iets pas bestaat) tot de goede dingen der Schepping. De grens was als begrip tegengesteld aan het chaotische of onbegrensd (*apeiros*) en vormde alzo een voorwaarde voor het bestaan van de kosmos⁴. Het is het principe dat de slechtheid en onoverzichtelijkheid van het *apeiron* op het gebied van getallen, dingen en handelingen verheft in schoonheid, wet en orde.

Tijdens de christelijke middeleeuwen was God, als ‘verwekker’, de incarnatie van het begrip oneindig. De nieuwe kosmologie de 16e eeuw gegenereerd door de heliocentrische stelling van de Poolse wiskundige en astronoom Nicolaus Copernicus (1473-1543), opgepikt door de Italiaanse wijsgeer Giordano Bruno (1548-1600, in *Over het oneindige, het universum en de werelden* uit 1584), maakte de grenzen van de wereld niet langer besloten, want het universum is geheel oneindig. Daarmee bléven de grenzen van de wereld echter een theologisch en kosmologisch vraagstuk: indien de wereld oneindig is, wat is dan de plaats van God waarvan één van zijn attributen juist het oneindige is? Het antwoord op die vraag was God en wereld (theologie en kosmologie) te scheiden. Daarvoor lanceerde bijvoorbeeld de Franse filosoof René Descartes (1596-1650) de idee van het ‘onbepaalde’: de wereld waarin we leven is ‘onbepaald’, terwijl het oneindige voorbehouden is aan God. De grenzen van de wereld noch onderworpen aan afsluiting, noch oneindig, maar onbepaald. De Engelse wis-, natuur- en sterrenkundige Isaac Newton (1642-1727) negeerde zelfs de theologische invalshoek voor die van de fysica.

¹ “Wie kan het oneindige **met** woorden uitleggen?”: W. Somerset Maugham, *The Razor’s Edge*, 1944 (pagina 282 in de uitgave van 2000 door Vintage).

² Of ook: het eeuwige, het oneindige. In de wiskunde wordt voor het begrip de lemniscaat (of: liggende acht) gebruikt: ∞ .

³ Vertaling uit het Frans door Luc Boeva.

⁴ In feite dient onderscheid gemaakt tussen de simultane eindigheid en onbegrensdheid van het heelal: G. Schilling, *Wat was er vóór de oerknal?... en andere kwesties die het voorstellingsvermogen te boven gaan*, Haarlem, 1995, 96 (e.v.).

(On)Eindigheid

Maar bestaat het oneindige wel in de fysieke wereld of enkel als concept in onze voorstelling – waar het concept infinitesimaal (of oneindig klein), de basis vormt voor wiskundige analyse. Anaximander's probleem hoe na te denken over het geheel dat de grenzen van de wereld omspannt, wanneer men zelf deel ervan uit maakt, ook door de fysica niet kon beantwoord worden: de grenzen van de wereld bleven een metafysisch vraagstuk.

Voor Aristoteles dient de mens de *fronesis* (*prudentia*) te hebben die het verlangen innerlijk weet te begrenzen, d.w.z. het vermogen om handelen en verlangen af te stemmen op een regel die er niet is en zich te richten op het Goede, waarvan men geen duidelijke voorstelling heeft.

De grens werd als ordeningscriterium voor het discursieve denken beschreven. De Duitse filosoof Immanuel Kant (1724-1804) beschouwde de grens als hét element van het redelijke denken; wel brengt ze echter in dat denken ook een onrust, omdat zij altijd verwijst naar wat er aan de andere kant van de grens ligt. 'Die Grenze' ('de grens') veronderstelt dat we nog iets kunnen kennen of ontdekken terwijl 'die Schranke' ('de afsluiting' of 'barrière') een gesloten, onderbrekende lijn is. De grens is dus zowel vruchtbaar als frustrerend.⁵

De scholastische visie van de middeleeuwen waarin de grens als ontologische bepaling van het eindige zijn beschouwd werd, werd later door de Duitse filosoof Friedrich Hegel (1770-1831) gecombineerd met Kant's beperking van de grens tot de metafysica: volgens Hegel konden in de wetenschap de barrières telkens overwonnen worden zodat er nooit iets als buiten haar zijnde kon voorkomen. Hegel leidde hieruit af dat enkel de begrensdeheid van een begrip toeliet het in verhouding tot iets anders te 'denken' en definiëren (dit laatste woord bevat overigens het begrip 'finis', d.w.z. einde, limiet). Een filosofie die geen grenzen aanvaardt, zit immers opgesloten in de clausuur van de eindeloze herhaling van het eendere: alleen het Andere dat grenzen oplegt, schudt de zekerheid van het eendere dooreen en opent *to auto* (d.w.z. de zaak zelf van het denken). Iets is alleen in zijn grens en door zijn grens wat het is, schreef Hegel. We mogen de grens dus niet beschouwen als louter uiterlijk aan het bestaan. Voor zover de mens werkelijk wil zijn, moet hij bestaan, en ten dien einde moet hij zichzelf begrenzen. Wie te veel weerzin voelt tegen het eindige, komt niet tot enige werkelijkheid, maar verblijft in het abstracte en dooft langzaam uit.⁶

De twintig-eeuwse Franse filosoof Jacques Derrida (1930-2004) verweet de traditionele filosofie precies deze grens te miskennen door begin en einde van haar denken in zichzelf

⁵ I. Kant, *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik die als Wissenschaft wird auftreten können*, Riga, 1783. Vertaling door H. Vandavelde & F. Montens (met aantekeningen en inleiding door H. Vandavelde) in: I. Kant, *Prolegomena*, Amsterdam, 1979 (zie m.b. 163-183 "Slotbeschouwing. Over de grensbepaling van de zuivere rede", inz. §57-60) Bespreking in o.m. P. Thielke ed, *Kant's Prolegomena. A critical guide*, Cambridge, 2020, m.b. 68-70, 128 en 133-153.

⁶ "Insofern nur Etwas in seinen Grenze ist und nicht ist": cf. de bronnenuitgave van Hegel's *Die objektive Logik* uit 1812-1813 door F. Hogemann & W. Jäeschke, Hamburg, 1978, 11, 67-69: *Grenze*, 68; verder: "Die Grenze ist also von dem Etwas nicht unterschieden; dass Nichtseyn ist vielmehr sein Grund, und macht es zu dem, was es ist; sie macht das Seyn aus, oder sein Seyn geht nicht über sein Andersseyn, über seine Negation hinaus. So ist die Grenze Bestimmtheit" (69).

(On)Eindigheid

te zoeken en voorbij te gaan aan 'de ander' en aldus aan de ervaring van de grens⁷. De ethiek dient een zich verhouden tot het Absolute te zijn, als afbakening van of grens tot het sacrale. Het verbod van grensoverschrijding staat haaks op de natuur, een dam tegen het 'uitwisselbare', het excès (zoals weerspiegeld in het oeuvre van de Franse schrijver Georges Bataille). Het kwaad ontstaat daar waar de vrijheid het bestaan grenzeloos maakt⁸. De grens duidt het verschil aan tussen natuur en cultuur en verhindert dat we restloos in het Absolute zouden opgaan. Met andere woorden, de ethiek plaatst ons voor een grens die uit natuur, cultuur doet ontstaan. Volgens de Franse psychoanalyticus Jacques Lacan is de 'ethiek van het verlangen' een vraag naar de grens en wat daar voorbij ligt. De vraag stelt zich enkel wanneer het subject van verlangen een onvoorwaardelijke hechting is, onttrokken aan het spel van inwisselbare waarden (zoals trouw, gehoorzaamheid, plicht, loyaliteit, trots), waarbij de excessieve dimensie van een onbegrensde eindeloosheid weerklinkt: waar de grens dan ligt (tussen morele vastberadenheid en verblinding of tussen volharding en onverdraagzaamheid) is niet duidelijk, tenzij in de schaamte: de schaamte is de innerlijke begrenzing van het verlangen⁹.

Het mathematisch oneindige van tijd en ruimte is een vorm van grenzeloosheid¹⁰. Het zijn echter grenzen die het leven betekenis, kleur en aantrekkelijkheid geven. Grenzen laten toe keuzes te maken, een persoonlijke weg te volgen, die juist persoonlijk wordt omdat hij zich niet verliest in grenzeloosheid: het ik leeft van grenzen. De metafysische oneindigheid laat daarbij echter toe de tijdelijke en ruimtelijke wereld te verlaten: dankzij de geestelijke omgang met de anderen en de Andere krijgt men uitzicht op een open horizont. En wordt een gevoel voor grens en maat niet als één van de moderne praktische deugden gesteld?¹¹ Ook de christelijke theologie beaamt dat de grens, als nuchter erkende en dankbaar aanvaarde eindigheid, een goede zaak is, in tegenstelling tot de grenzeloosheid in de zin van mateloosheid, ondeugd; niet toevallig is de etymologische betekenis van het

⁷ D. De Schutter, De grens als opgave. Derrida over het einde van de filosofie, in: *Streven*, 1993, nr. 2, pp. 148-156. Zie van Jacques Derrida o.m. *De la grammatologie*, Paris, 1967; *Marges- de la philosophie*, Paris, 1972 en *Limited Inc.*, Evanston, 1990.

⁸ R. Safranski, *Das Böse oder das Drama der Freiheit*, Darmstadt, 1997, vertaald door M. Wildschut als *Het kwaad of Het drama van de vrijheid*, Amsterdam-Antwerpen, 1998.

⁹ P. Moyaert, *Ethiek en sublimatie. Over 'De ethiek van de psychoanalyse' van Jacques Lacan*, Nijmegen, 1994, 89-90.

¹⁰ Voor Franse kunstschilder Yves Klein (1928-1962) beweegt de lijn zich doorheen oneindigheid terwijl kleur oneindigheid is: doorheen kleur ervaart hij de totale identificatie met ruimte: J. Fox, *The world according to colour*, London, 2021, 134. Dat stond diametraal ten opzichte van hoe Kant kleur beschouwde: die volgde de trend sinds de 17e eeuw om dat slechts 'secondaire kwaliteit' toe te delen, want product van subjectieve ervaringen (zoals ook smaak, reuk of geluid) en daarom minderwaardig van zaken (van 'primaire kwaliteit') die objectief bestaan, zoals vorm, grootte, beweging. En dus is bijgevolg 'aflijning' (begrenzing) in alle vormelijke kunsten het essentieelst, terwijl kleur slechts charme toevoegt.

¹¹ Uit: R.S.C. Gordon, *Primo Levi's Ordinary Virtues, from testimony to ethics*, Oxford, 2001.

(On)Eindigheid

woord paradijs 'omheind gebied'.¹² Ovidius zag de beschaafde wereldorde van het Romeinse Rijk gesymboliseerd door de begrensde tuin, die in positief contrast stond met de onbeschaafde, open d.w.z. onbegrensde vlakten van de gebieden ten noorden van het rijk¹³. De 'heiligheid' van het begrip grens wordt zelfs op de Godservaring zelf overgedragen: "*God is datgene wat grenzen stelt*" stelde de Franse politica Simone Weil. Daar staat tegenover dat in de (middeleeuwse) theologie (bijv. Gervasius van Tilbury en Rupert von Deutz) de grens ook als een (weliswaar noodwendige maar tegelijk) verderfelijke zaak voorgesteld werd, ontstaan uit de hebzucht, onenigheid, geldingsdrang en machtsstrijd van de mens: het was na de moord op Abel dat de nakomelingen van Kaïn achter muren beschutting zochten en door grenzen te trekken afstand wilden ten opzichte van hun medemensen. Wederzijds wantrouwen was de eigenlijke oorzaak voor het opdelen van het grondgebied, dat volgde op het onbeperkte en de ongeregelde toegang tot de ruimte in het paradijs (ook de toren van Babel was hier een symptoom van). Zelfs de Kerk kon zich hier niet aan onttrekken en diende een indeling van het grondgebied c.q. grenzen te introduceren. De mens omhult zich immers met 'sferen' om zich te beschermen tegen anderen en tegen de wereld; een huis, een stuk land, een park, een natie, want de mens is een 'sferen'-bouwer, hij moet vorm geven aan de onmetelijkheid van de wereld. De grens tussen de innerlijke wereld en de realiteit buiten ons is essentieel voor onze psychische gezondheid: ze brengt orde in ons leven. De innerlijke wereld wordt omsloten door een veiligheidszone, die we proberen te verdedigen en ook uit te breiden: het is psychologisch en sociologisch zowel een defensieve als offensieve grens. Die grens tussen de innerlijke wereld en de uiterlijke realiteit is een innerlijke grens; schaamte ontstaat door de aantasting van de eigen privé-grens, schuld door de aantasting van de innerlijke grens van anderen.¹⁴

Daarom is ook de vraag 'waar is de mens' belangrijker dan 'wat is de mens?' Salman Rushdie zag in het ontkennen van grenzen de oorzaak van *the evil that men do* in de stukken van William Shakespeare, zoals Lady Macbeth, Iago en ook Hamlet, die worstelt met de vraag: *How far can we go? How far is too far, how far is not far enough?*¹⁵. In zijn onvolprezen boek over de bibliotheek, vindt Alberto Manguel het bouwen van muren een

¹² Het Hebreeuwse, Griekse en dan Latijnse en Franse (en Nederlandse) woord komt (uiteindelijk) van het oud-Perzische "*pairi-daêza*": dat duidde de tuinen aan van de Achaemenidische koning Cyrus II de Grote (ca. 590/580 v.C.- 530 v.C.) . Zijn enorme omheinde erven waren een soort parken aangelegd met zeldzame bomen en planten en wilde dieren, voor de ontspanning van de vorst en zijn hofhouding. Het woord tempel is dan weer afgeleid, via het Latijn, van het Griekse *τέμενος* (*temenos*). Het had als betekenissen 'afgesneden stuk land' én 'heiligdom': van oudsher was immers het grondgebied van een heiligdom begrensd (H. Dijkhuis, *De verdeelde aarde*, Amsterdam, 2018, 40).

¹³ O. Boele, *The North in Russian Romantic Literature*, Amsterdam-Atlanta, 1996, 126-127.

¹⁴ W. Gottschalch, *Innerlijke grensschendingen. Over afhankelijkheidsschaamte en losmakingsschuld*, in: S. Langenberg o.r.v., *Grens 94. Grenzen van mensen*, Brussel, 1995, 27-37 (28-29).

¹⁵ S. Rushdie, *Step across this line*, in: *Step across this line*, London, 2002, 408. En zijn de clown, de hofnar, de satiricus niet juist grappig omdat ze op de grens staan tussen het heilige en heiligschennis?: "[...] *the sacred is meaningless without sacrilege. The border between the two is attractive, magnetized and potent, a source of creativity. Anciently, magic happens, 'where the froth meets the water'*". M. Latham, *The bookseller's tale*, Londen, 2020, 211.

(On)Eindigheid

nuttig hulpmiddel voor de mens om zijn plaats in ruimte en tijd te vinden: “*Our tendency to build walls is useful only to provide a starting point for self-definition, walls that contain the bed in which we are born, in which we dream, we breed and die; but outside the walls lies Siddharta’s realization that all human beings grow old, all are prone to nightmare and disease, and all must ultimately come to the same implacable end*”.¹⁶

¹⁶ A. Manguel, *The Library at Night*, New Haven & London, 2008, 229: “Onze neiging om muren te bouwen is enkel nuttig als beginpunt voor zelfbepaling, muren die de bedden bevatten waarin we geboren zijn, waarin we dromen, voortplanten en sterven; maar buiten de muren ligt het besef van Siddharta dat alle mensen oud worden, allen zijn blootgesteld aan nachtmerries en ziekte, en allen moeten uiteindelijk tot hun onontkoombare einde komen”. Maar misschien wel de enige onbegrensde sfeer is die van de bibliotheek, schrijft de essayist elders in het boek aan de hand van Seneca: zowel in de tijd als ruimtelijk botsen lezers op geen grenzen, geen hekken, geen copyright-wetten... (314-318). Dit herhaalt zich in het *World Wide Web*, dat, zoals men God zich eerst inbeelde tijdens de 12^e eeuw, zichzelf als cirkel beschouwt waarvan het centrum overal en de omtrek nergens is. Die nieuwe oneindigheid vervangt echter niet de oude: zowel de bibliotheek van hout en papier als die bestaande uit spookachtig flinkerende schermen, zijn het bewijs van het onwrikbare geloof in een tijdloze, alomtegenwoordige orde (322).